

Ekofeminizm Bağlamında

Eski Türklerde

Kadın ve Doğa İlişkisi

Aylin BENA ZIR ATEŞ*

Öz

Mevcut ataerkil yapının kadını ve doğayı eşzamanlı olarak sömürmesi feministler tarafından eleştirilmekte, kadın ve doğanın bu eril tahakkümden birlikte kurtulabilmesi için çeşitli çözüm önerileri üretilmektedir. 1970'li yıllarda artan çevreci hareketler ve ortaya çıkan ikinci dalga feminist hareketlerin etkisiyle bir sentez oluşturulmuş ve ekofeminist anlayış ortaya çıkmıştır. Kadının ve doğanın ortak sömürsünden adil, toplumsal cinsiyete dayanmayan eşitlikçi bir anlayışla kurtulabilmenin mümkün olduğunu düşünen ekofeminist hareket, toplumsal yapının ve düzenin yeniden tesis edilmesi gerektiğini varsaymaktadır. Bu bağlamda çeşitli öneriler sunulmaktadır. Bunlardan bir tanesi de ataerkilliğin tahakkümüne karşı kabile kültürü yahut anaerkil bir yapı ya da daha evrenselci yaklaşımdır. Böylelikle

* Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi,
aylinb.ates@gmail.com

* Benazır Ateş, A. (2022). Ekofeminizm Bağlamında Eski Türklerde Kadın ve Doğa İlişkisi, *Akademik Açı*, 2(2), s. 69-107.

mevcut eşitsizliklerin ortadan kaldırılabilceği düşünölmektedir. Buradan hareketle çalışmada eski Türklerde kadın ve doğa ilişkisi incelenecek ve mevcut ataerkil yapının ürettiği eşitsiz ilişkilerin sonlandırılabilceğine olan varsayımla hareket ederek, kadın ve doğa arasındaki ilişkinin yeniden kurgulanmasına ya da anlamlandırılmasına çalışılacaktır.

Günümüz toplumunda hayatın her alanına hâkim olan eril bakış açısının temellerini anlamak için, eski dönemin kadına ve doğaya dair hâkim düşüncesini anlamak gerekmektedir. Kadın ve doğa arasındaki ilişki genel olarak kadının doğurganlığı üzerinden kurulmaktadır. Yeryüzü de doğurganlığı sebebiyle dişil özelliklerle tanımlanmakta, bu durum da kadın ve doğa arasındaki bağı güçlendirmektedir. Kadın “şefkatli, fedakâr, şiddet karşıtı, duygusal” olarak kabul edilmektedir. Kadının doğurganlığı ve bu özellikleri onu doğayla uyumlu ve benzer hale getirmektedir. Kadın da tıpkı doğa gibi bir canlı üretmekte ve onun hayatta kalabilmesi için gerekli özveriyi göstermektedir. Geleneksel toplumlara bakıldığında kadın, kendisi ve ailesi için ihtiyacı olanı temin edebilmek için doğayla uyumlu bir biçimde hareket etmekte, ona saygı göstermektedir. Bu bağlamda var olan toplumsal problemleri çözmek amacıyla geçmişin izlerini sürmek işe yarar niteliktedir. Eski Türklerde var olan toplumsal ilişkilere yönelik eşitlikçi anlayış, kadına bakış, doğa sevgisi, doğayla iç içe geçmişlik, en önemlisi doğanın bir parçası olduğunu kabul ve ona uygun davranma şekli günümüzün toplumsal, ekolojik problemlerini çözmek açısından oldukça önemli bir yol göstericidir.

Anahtar Sözcükler: Kadın-Doğa İlişkisi, Ekofeminizm, Ataerkillik, Eski Türk Toplum

The Relationship between Women and Nature in Ancient Turks in the Context of Ecofeminism

Aylin BENAİR ATEŞ

Abstract

The simultaneous exploitation of women and nature by the existing patriarchal structure has been criticized by feminists, and various solutions have been proposed so that women and nature can get rid of this masculine domination together. In the 1970s, a synthesis was formed and an ecofeminist understanding emerged with the influence of the increasing environmental movements and the emerging 2nd wave feminist movements. The ecofeminist movement, which thinks that it is possible to get rid of the common exploitation of women and nature with a fair and egalitarian understanding that is not based on gender, assumes that the social structure and order should be re-established. In this context, various suggestions are offered. One of them is tribal culture or a matriarchal structure or a more universalist approach to the domination of patriarchy. Thus, it is thought that existing inequalities can be eliminated. From this point of view, in this study, the relationship between women and nature in ancient Turks will be examined. Acting on the assumption that the unequal relations produced by the existing patriarchal structure can be terminated, it will be tried to reconstruct or make sense of the relationship between woman and nature.

In order to understand the foundations of the masculine point of view that dominates all areas of life in today's society, it is necessary to understand the dominant thought of the ancient period about women and nature. The relationship between women and nature is generally based on the fertility of women. The earth is also defined by feminine characteristics due to its fertility, which strengthens the bond between woman and nature. Women are considered to be "compassionate, altruistic, non-violent, emotional". Woman's fertility and these features make her compatible and similar to nature. Just like nature, woman produces a living thing and shows the necessary dedication for its survival. When we look at traditional societies, women act in harmony with nature in order to provide what they need for themselves and their family, and respect it. In this context, it is useful to follow the traces of the past in order to solve the existing social problems. The egalitarian understanding of the social relations existing in the ancient Turks, the perception of women in society, the love of nature, the intertwining with nature are very important guides in order to solve today's social and ecological problems.

Keywords: Woman-Nature Relationship, Ecofeminism, Patriarchy, Ancient Turkish Society

Giriş

Çalışma Türk kültüründe ve eski Türk inançlarında ve yaşantısında kadının konumunu ekofeminist düşünce bağlamında ele almaya çalışmaktadır. Bu amaçla makalede öncelikle ekofeminizme dair temel açıklamalar yapılmaya çalışılacaktır. Çalışma için literatür taraması yöntemi kullanılarak ekofeminizme dair genel bir bilgi verilecek ve eski Türk kültürü bu bağlam çerçevesinde incelenecektir. Bu sebeple ekofeminist kuram ana hatlarıyla ele alınacak, detaylı bir şekilde çalışmanın konusu yapılmayacaktır. Çalışmanın genel hatları göz önünde bulundurulduğunda ayrıntılı bir biçimde ekofeminizm anlatısından ziyade ana esasların aktarılmasının yeterli olacağı düşünülmektedir. Diğer taraftan çalışmada eski Türk kültürü, inançlar ve günlük yaşantı bağlamında incelenecek, kadın ve doğa arasındaki ilişki örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

Fransız yazar Françoise d'Eaubonne[†] tarafından 1970'li yıllarda ilk kez kullanılan ekofeminizm kavramı, ataerkil yapı tarafından kadının ve doğanın ikili olarak sömürülmesine dikkat çekmektedir. Kadın ve doğa arasında görünmeyen bir bağ bulunmaktadır. Kadının doğayla özdeş görülürken, erkeğin kültürle ve beraberinde akılla özdeş görülmesi bazı feministler tarafından eleştirilmektedir. Ekofeminist bakış açısı içinde de türlü farklılıklar bulunsa da ekofeminizmin genel olarak kadın ve doğa arasında güçlü bir bağın varlığını kabul ettiğini söylemek mümkündür. Ekofeministlere göre kadının doğa ile olan bağlarını görünür kılmak, onu akıldan yoksun

[†] Bkz.: Le Féminisme ou La Mort (1974); Ecologie, Féminisme: Revolution ou Mutation? (1978)

bırakmayacak, toplumdaki ikincil pozisyonunun gerçek sebebinin bu olmadığını da gözler önüne serecektir. Bu bağlamda eski Türklerde kadın ve doğaya dair var olan anlayışın ve geleneklerin bu anlamda yol gösterici bir nitelik taşıdığını dile getirmek mümkündür. Doğaya tahakküm eden üstün insan anlayışı yerine doğanın bir parçası olduğunu düşünerek hareket eden, doğaya saygılı insan anlayışı eski gelenek ve inançlarda açık bir biçimde görülmektedir. Aynı şekilde kadının tahakküm altına alınacak, akıldan yoksun bir varlık olduğunu düşünmek yerine toplumsal, dini ve siyasi alanlarda kadınların görünürlüğü eski Türk toplumlarında var olan önemli özelliklerdendir. Çalışmada ekofeminist perspektiften hareket ederek, eski Türklerde gelenekler, toplumsal alışkanlıklar, dini ritüeller vb. göz önünde bulundurularak eski Türk yaşantısında çevrenin önemine ve kadın algısına dikkat çekmeye çalışılacaktır. Buradan hareketle ekofeminist anlayışın, kadın ve doğa üzerindeki varsayımlarını eski Türk gelenekleri üzerinden örneklendirmek ve temellendirmek amaçlanmaktadır.

Diğer taraftan ekofeminist anlayışa göre geleneksel toplumdaki uzaklaşım, tarım toplumuna ve sonrasında sanayi toplumuna evrildikçe kadının ve doğanın sömürsü, ortaya çıkan her bir gelişmeyle ve toplumsal kurumların eril bakış açısıyla hareket etmesi neticesinde pekişmiş ve yeniden üretilmiştir. Ekofeminizm kadın ve doğa üzerindeki tahakkümü açıklarken süreci, geleneksel toplumdaki, tarım toplumuna ve sonrasında sanayi toplumuna geçişle, lineer bir süreç olarak değerlendirmekte eşitsiz güç ilişkilerini bu bağlamda ele almaktadır. Oysa Aydınlanma ile birlikte ortaya çıkan ilerlemeci tarih anlayışı toplumlar arası ve kültürel farklılıkları görmezden gelmekte tarihteki her bir anın, dönemin bir öncekinden daha iyi,

daha ileri olduğunu düşünmektedir. İlerlemeci tarih, insanlığın çizgisel olarak ilerlediğini düşünürken, evrensel bir tarih anlayışı ortaya koymaktadır. Bu anlayış tarihsel süreçte var olan farklılıkları göz ardı etmekte, yok saymaktadır. Bu sebeple çalışmada ilerlemeci tarih anlayışına karşılık tarihi süreç içerisinde farklı yaşantıların ve ilişkilerin var olduğunu göstermek ve bunu eski Türklerde kadın ve doğa ilişkisi ile açıklamak amaçlanmıştır.

Kadın – Doğa İlişkisi

Kadın-doğa hatta insan-doğa arasındaki ilişki ilk insanın yaradılışına dair mitlerle ilgilidir. Bilindiği üzere insanların topraktan oluştuğuna, yaratıldığına dair inanç tüm inanma biçimlerinde evrenselidir. Semavi dinlere ve öncesine bakıldığında antropogoni mitlerinde toprakla, doğayla olan bağlantı açık bir biçimde görülmektedir.

Tarım kültüründe olduğu gibi tarım öncesi toplumlarda da yer dişi ve ana olarak kabul edilmektedir. Eliade, toprak-ana simgesini ve kadının kutsallığını tarıma bağlamaktadır. Çünkü kadın beslenme amacıyla toprağı işlemiş, bitkileri yetiştirmiştir (Eliade'dan aktaran Türköne, 1989: 27). Anne (Eliade bunu sadece insan cinsi için söylese de hayvan türlerini de dahil etmek mümkündür.) yalnızca "Büyük Toprak Ana"nın dünyadaki temsilcisidir. Dünyaya bir canlı getirmek, Toprak tarafından gerçekleştirilen bir eylemin yansımasıdır, bir anlamda benzer bir türüdür. Anne doğurma eylemiyle bu ilksel hareketi taklit ve tekrar etmektedir. Bu sebeple doğum açısından bakıldığında kadın ve doğa arasında kurulmuş olan bağ dikkat çekmektedir. Kadın, doğayla sağlamış olduğu doğrudan temas sayesinde doğum esnasında onun tarafından yönetilebilmekte, doğum için gerekli olan

faydalı enerjileri de doğadan alabilmekte ve orada korunabilmektedir.”
 (Eliade’dan aktaran Türköne 1989: 28).

Paleolitik döneme bakıldığında duvar resimlerinde, dönemin sanatsal çalışmalarında cinselliğe, erotizme dair unsurlara rastlanmamakta, var olan resimlerde üremenin önemine vurgu yapılmaktadır. Bu durum üremenin yalnızca kadınlara özgü bir güç olduğunun göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca biyolojik babalığın muğlaklığı, buna karşılık kadının doğurganlığının aşikâr oluşu, kadında olağanüstü bir hayat gücü görmeye yol açmaktadır (Badinter’den aktaran Türköne, 1989: 32). Avcı-toplayıcı toplumlara dair araştırma yapan Badinter, ne avcının üstünlüğünü ne de doğuran dişinin üstünlüğünü mutlak görmektedir. Ona göre avcının fizik ve metafizik güçlerine karşılık, simetriği olan kadının doğurgan-yaratıcı gücü bulunmaktadır (Türköne, 1989: 27). Doğal bir denge olduğuna dair yapılan bu varsayım farklılıklara dayalı eşitlikçi ve tahakkümün olmadığı bir anlayışın var olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan tarih öncesi dönemlere bakıldığında kadın-doğa ilişkisini anlamak açısından heykeller önemli bir yere sahiptir. Yaratıcı tanrılarda mitolojide var olan doğurganlık ile verimlilik simgesi ve dişil öğeler bir araya getirilmiştir. Burada Ana Tanrıçanın yaratıcı, besleyici, ölümün denetleyicisi ve zenginliğin kaynağı olma özellikleri vurgulanmaktadır (Türköne, 1989: 33). Bu heykellerin salt etkisi verimlilik, doğurganlık olarak ortaya konulmaktadır ancak doğurganlık vurgusu yapılırken kadının erkinlik yönünün göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Çünkü bu durum (kadının toplumsal konumu) mevcut bulunan anaerkilliğe

denk gelen bir oluşumun gerçekliğini gözler önüne sermektedir (Hassan, 2015: 55).

Kadın-ana heykelcikleri birçok yazar tarafından genellikle dar anlamda yeniden üretim süreci olarak ele alınmakta ve konuya dair yüzeysel yorumlar yapılmaktadır. Oysa insanın kendini üretimi ile üretim birbirleriyle ilişkili olarak gerçekleşmektedir. Kendini üretme için üretimin ön şartıdır demek mümkündür. Tarihte var olan bilgiler doğrultusunda doğurganlığı, yalnızca bereketlilik olarak yorumlamak; indirgeyici maddecilikten, teknolojik determinizmden başka bir şey değildir (Hassan, 2015: 55).

Avcı-toplayıcı topluluklarda kadınların statüsünün (diğer dönemlere kıyasla) daha yüksek olduğu yapılan araştırmalar neticesinde saptanmıştır. Bu topluluklar, bireyler ve cinsler arasında eşitliğe dayanan bir toplumsal örgütlenme niteliğini haizdir. Kadınların, topluluğun erkekler kadar saygın üyeleri olduğunu söylemek mümkündür (Berktaş, 2012: 39-40).

Neolitik dönemin ilk aşamaları ile yazılı belgelerin ortaya çıkışı arasındaki bir zamanda, tarımın erkeklerin egemenliğine geçtiği düşünülmektedir. İş dengesinin karma tarıma dayalı bir ekonomiye doğru değişim göstermesi, kuşkusuz kadın ve erkeklerin rol ve görevlerinde birtakım değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Erkekler, avcılıktan ziyade çiftçilikle uğraşmaya başlamışlar ve sonuç olarak tarımı tamamen kadınlardan devralmışlardır. (Berktaş, 2012: 41-42) Bu dönemde anasoyluluktan babasoyluluğa geçiş yaşandığını söylemek mümkündür. Ayrıca tarımın gelişmesi ile birlikte özel mülkiyetin ve toplumsal tabakalaşmanın ortaya çıkışına zemin hazırlayan gelişmeler de oldukça

önemlidir. Neolitik dönemin başlangıcında kadınlar için önemli olan tarımın, aynı dönemin sonunda onlar için talihsiz sonuçlara yol açtığı görülmektedir. (Berktaş, 2012: 43)

Orta çağda Batı dünyasında feodalizmin ortaya çıkışıyla birlikte cinsiyete dayalı, eşitlikçi olmayan ataerkil iş bölümü varlığını sürdürmüş, bu yeni üretim biçiminin ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Yaygın görüşe göre kadınların toplumsal konumu feodal dönemde paleolitik ve mezolitik döneme göre gerilemiştir (Daha detaylı bilgi için bkz. Pelizzon, 2009). Örneklerle açıklandığı üzere feodalizm öncesi döneme kıyasla kadınlar erkeklerle nispeten eşit bir toplumsal konuma sahiptir.

16. ve 17. yüzyıllara gelindiğinde, bilimsel devrimin akla ve rasyonelliğe vurgu yapmasıyla sonu ekolojik tahribat, kaynakların yok olması, kitlesel hayvan katliamları ve doğayla özdeşleştirilen insan topluluklarının tahakkümü ile biten bir dizi olay ve bu olaylarla bağlantılı birtakım yeni kavramsallaştırmalar ortaya çıkmıştır (Ergin Zengin, 2021: 208). Bu dönemde kadınların, doğa ve hayvanların benzer şekilde nesneleştirildiği, avlandığı, istila edildiği, sömürgeleştirildiği, üremeye ve üretmeye zorlandığı düşünülmektedir (Collard'dan aktaran Ergin Zengin, 2021: 208).

Kadının ve Doğanın Sömürülmesi

Anaerkil toplum yapısının, grup egemenliğinin görüldüğü toplum modelinden sonra ortaya çıktığı düşünülmektedir. Anaerkil toplum, kadının toplumsal açıdan egemen olduğu hayat biçimini anlatmaktadır. Ancak bu toplum yapısıyla ilgili çok güçlü kanıtlar olmadığı da ileri sürülmektedir

(Güriz, 2011: 14). Ancak bununla birlikte ilk tanrıların erkek değil kadın olduğunu içeren birtakım kaynaklara rastlamak mümkündür. Tanrıça heykellerinin, tanrı heykellerinden daha önce var olduğunu arkeolojik çalışmalar göstermektedir. Erkek tanrıların varlığına rastlanmayan dönemde, üremede erkeğin rolünün anlaşılması ve toprağın saban aracılığıyla işlenmeye başlamasıyla ataerkil yapı yavaş yavaş yerleşmeye başlamıştır (Güriz, 2011: 15). Daha önce de bahsedildiği üzere ataerkil düzenin yerleşmesi ile birlikte erkek toplumda etkin güç olmaya başlamış, kadınlar erkeklerin sahip olduğu haklardan mahrum bırakılmışlardır. Antik Yunan'a bakıldığında ünlü düşünürlerin, kadınları ikincilleştiren söylemlerle erkeğin toplumsal gücünü pekiştirdikleri görülmektedir. Örneğin Aristo, erkeğin kadından üstün bir zekâya sahip olduğunu belirtmekte, kadınla köle arasındaki nüansa dikkat çekmektedir. Kadınların ayrı ayrı işlere baktığını ve cömertlikle başka araçlar sağladığını söylemektedir. Erkeğin dışıdan daha üstün, kadının daha aşağıda ve uyruk olduğunu, bunun tüm insanlık için böyle olduğunu dile getirmektedir. İki insan topluluğu arasında işleri bedenlerinin kullanımından ibaret olan ve kendilerinden daha iyi bir şey beklenmeyecek olanlar, Aristo'ya göre "doğadan köle"dir. Bu sebeple onlar için de yönetilmek ve uyruk olmak çok daha iyidir (Aristo, 1975: 8-14). Böylelikle kadınla erkek arasında bir ayrım yaratılmış bu durum doğa-kültür, duygu-akıl şeklindeki ikiliği beraberinde getirmiştir. Buradan hareketle kadın, doğa ve duygu ile özdeş kabul edilmekte; akıl, bilgi gibi rasyonel değerlerden dışlanarak duygular dünyasına hapsedilmektedir. Diğer taraftan erkek ise toplumu, doğayı değiştirip dönüştürebilecek akılla, kültürle özdeşleştirilmektedir. Bu ikilikler toplumsal eşitliğin yerini hiyerarşik bir

anlayışa bırakmasına sebep olmaktadır. Bu anlayışa göre akıl duygudan, kültür doğadan ve erkek kadından üstündür.

Erkeklerle özdeşleşen aklın hâkim olduğu dönemde, toplumda yeni bir romantik kadınlık ideali yaratılması gerekmiş, bu doğrultuda bağımsız kadınların fiziksel olarak yok edilmesi ve boyun eğdirilmesi gerekmiştir. Bu sebeple hassas, kırılğan, itaatkâr, duygusal kadının, erkeğe bağımlı olduğu ideali tasarlanmıştır (Shiva ve Mies, 2019: 230- 231). Bu anlayışa göre yaratılan bu yeni “iyi kadın”, modern akılcı erkek imgesinin karşıtı olarak inşa edilmiş, korunması gereken, zayıf, muhtaç kadındır (Shiva ve Mies, 2019: 246). Akıl ve doğa arasındaki bu gerilim, Batı kültürünün kilit kavramlarından bir tanesidir. Bu ikicilik kavramı, yani değersiz görülen ve kesin sınırlarla ayrılan bir ötekilik alanının yaratılması oldukça önemlidir. Bu tür bir ilişki bir tür mantıksal yapı belirlemede, bu yapı içinde kurulan tahakküm/tabiyet ilişkisi iki tarafın da kimliğini şekillendirmektedir (Plumwood, 2004: 63).

Berktaç da diğer pek çok feminist gibi yaşanan, doğal ve dişil olan her şeyden nefret eden “beyaz, batılı ve eril” sistemin yarattığı krize odaklanmaktadır. Ona göre, işçi sınıfının, yerli halkların, kadınların ya da hayvanların sistematik bir biçimde aşağılanması, batılı anlayışta var olan düalist yaklaşımla ilgilidir. Bu ikilik, bilindiği üzere kadını bedenle özdeşleştirirken, erkeği akılla özdeşleştirmektedir. Doğa da tıpkı kadın gibi bedene indirgenmektedir (1996: 73). Kadının doğayla özdeşleştirilmesi, özellikle de üreme fonksiyonundan dolayı doğaya ait kılınması, onun erkekten aşağı bir konumda algılanmasına sebep olmakta, doğa gibi kadın da denetimin öznesi haline gelmektedir. Böylece doğanın ve kadının kontrol

altına alınması ile erkek aklının hakimiyet alanı genişlemektedir (Karakaya ve Cihan, 2018: 11).

Kadın bedeninin doğayla benzerlikler göstermesi ve kadının sahip olduğu biyolojik özellikler nedeniyle ikincilleştirilmesi feministler tarafından eleştirilmektedir. Burada göz ardı edilmemesi gereken şey, toplumsal olanın “doğaldışı” olduğu gerçeğidir. Ancak bu doğaldışılık, doğayla tamamen bağlantısız olma ya da doğadan tamamen kopma anlamına gelmemektedir. Aksine, toplumun doğaldışılığı doğayla kurulan belirli bir bağlantıyla sağlanmaktadır. Bu sebeple nesnelerin doğal veya toplumsal öncesi nitelikleri, bu nesnelerle ilgili pratikler açısından önemlidir. Bu noktada gerçekleştirilen indirgemecilik, olayların yanlış yorumlanmasına sebep olmaktadır (Connell, 2017: 125- 126).

Biyoloji ve toplumsal arasında indirgemeci olmayan güçlü bir bağlantı bulunmaktadır. Toplumsal pratikler, toplumsal cinsiyet ilişkilerini kurmakla birlikte, doğal örüntüleri de dışa vurmakta ancak bu örüntüleri göz ardı etmeyerek onları pratik bir dönüşümde olumsuzlamaktadırlar. Cinsiyetler arasındaki kültürel farklılıklar oldukça dikkat çekicidir. Erkekler ve kadınlar birbirlerinden farklı olsalar da doğadaki diğer canlılarla kıyaslandığında birbirlerine benzemektedirler. Toplumsal cinsiyet kimliği doğal farklılıkları ifade ederken aynı zamanda doğal benzerlikleri de bastırmaktadır (Connell, 2017: 127).

Ekofeminizm

Ekofeminizm teriminin ilk kez Françoise d'Eaubonne tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Ancak D'Eaubonne'un Frankofon ülkelerde ilk olmasına karşın hareketin 1970'lerin başında Amerika'da ortaya çıktığına bu sebeple alana dair birçok kaynağın İngilizce olduğuna dair görüşlerde bulunmaktadır (Lafortune, 1997: 5). Bununla birlikte terimin ilk kez Ynestra King tarafından 1976 yılında geliştirildiğine dair bir kabul de söz konusudur. Diğer taraftan Barbara Holland-Cunz ve Ariel Salleh'e göre ekofeminist hareket, 1970'li yıllarda dünyanın birçok farklı bölgesinde spontane bir biçimde gerçekleşmiştir (Çetin, 2005: 63).

Köküöz'ün açıklamasına göre çevre ile kadın hareketlerinin 1960'lı yıllarda radikalleşmesi ile birlikte birçok kadının her iki harekete de katılmasına rağmen, ikisi arasındaki sistematik ilişki 1970'li yıllarda feministler tarafından geliştirilmiştir. Daha öncesinde Batı'da yalnızca doğanın bozulmasına karşı tavır alan tabiat sever topluluklar bulunmaktadır. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde bu topluluklar da değişime uğramış, uygarlığın ve teknolojinin gelişmesi ile birlikte doğanın harap edilmesi dikkat çeker bir hal almış, çevreci akım popülerleşerek politik bir içerik kazanmıştır (1989: 15).

Ekofeminizm, daha önce bahsedildiği üzere 1970'lerde kadının ve doğanın eril zihniyet tarafından sömürülmesine, cinsler arasında var olan eşitsiz toplumsal ilişkilere ve gezegenin kaynaklarının tehlikeye girmesi üzerine bir tepki olarak gelişmiştir (Lafortune, 1997: 4). Françoise d'Eaubonne "Feminizm ya da Ölüm" adlı çalışmasında, insan türünün ve dünyanın

ataerkil sistem ve onun yardımcıları tarafından yok olma tehdidiyle nasıl karşı karşıya kaldığını açıklamaktadır. Tarım ve üremenin denetlenmesi üzerinden kadın ve doğa üzerindeki eril sömürüyü anlatan d'Eaubonne, dünyada var olan tehlikeye dikkat çekmekte ve bu durumun acilen değişmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Eril zihniyetten arındırılmış, eşitlikçi bir anlayışla hareket edilmesi gerektiğini söylemektedir (Lafortune, 1997: 4). D'Eaubonne'a göre ekofeminizm yeni hümanizmdir. Ona göre feminizm, kadın partikülarizmini savunmamalı, evrenselci bir anlayışı benimsemelidir (Gandon, 2009: 10).

Ekofeministlere göre doğanın sömürülmesi ve kadınlara saygı duyulmaması (ikincil görülmesi) arasında bir bağlantı bulunmaktadır. Ataerkil sistem bedenler arasındaki farklılıklara vurgu yapmakta ve bu farklılığı erkek lehine kullanmaktadır. Oysa ekofeminizm bütün insanları ve doğayı kapsamakta ve hepsinin hakkını gözetmektedir. Ekofeminizm, patriarkal yapının yaratmış olduğu cinsler arasındaki hiyerarşik yapılanmayı aşmayı amaçlamaktadır. Bu anlayışa göre insanlar ve doğa kutsal bir bütünün parçalarıdır (Lafortune, 1997: 6). Ekofeminizm içinde de görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu farklılıklardan hareketle ekofeminist yaklaşımları üçe ayırmak mümkündür: Kültürel ekofeminizm, toplumsal ekofeminizm ve feminist çevrecilik. Kültürel ekofeminizm, kadının doğurma, çocuk büyütme gibi özelliklerinin kadını doğaya daha yakın hale getirdiğini, doğanın işleyişiyle kadının doğası arasında benzerlikler olduğunu düşünmektedir (Bayat, 2015: 28). İkinci ayırım içinde yer alan toplumsal ekofeministlere göre kadın ve doğa yakınlığı, ataerkil anlayış tarafından toplumsal olarak inşa edilmiştir (Çetin, 2005: 64). Bu sebeple biyolojik determinizme karşı çıkarlar.

Üçüncü dünya ülkelerinde yaşayan kadınlar tarafından geliştirilen feminist çevrecilik ise kadını tek bir kategori olarak kabul eden batılı ekofeminist görüşlere karşı çıkmaktadır. Bu görüşe göre; sınıf, etnisite, ırk gibi farklılıklar kadınların farklı ezilme biçimlerine maruz kalmalarına sebep olmaktadır. Bu nedenle ideolojik, politik, ekonomik sebeplerin göz ardı edilmemesi gerektiğinin altı çizilmektedir (Bayat, 2015: 28).

Ekofeminizmin Kadın ve Doğa Sömürüsüne Bakışı

İnsan ile doğal çevresi arasında avcı-toplayıcı toplumlarda doğrudan bir ilişki bulunmakta, insanlar kendilerini doğanın bir parçası olarak görmektedirler. Ancak geleneksel toplum yapısından tarım toplumuna geçişle birlikte insan ile insan arasında ve insan ile doğa arasında sömürüye dayalı bir ilişki biçimi ortaya çıkmıştır. İlk sömürü ilişkisi tarım toplumlarında meydana gelmiştir.

Toplumun ekonomik ve sosyal anlamda değişmesiyle birlikte ataerkil yapının hâkim olduğundan daha önce bahsedilmiştir. Bu değişimle birlikte hem doğa hem de kadın üzerinde tahakküm kuran erkek egemen toplum yapısı, doğada meydana gelen uyumsuzlukların da kaynağıdır. Ekofeministler, kadının sömürü aracı olarak görülmediği bir toplumda doğanın da sömürülmeyeceğini düşünmektedir (Yıldırım, 2017: 298). Bu sebeple ekofeministler öncelikle ataerkil yapının kadın üzerindeki tahakkümüne son vererek yaratılacak olan eşitlikçi bir anlayışla doğa üzerindeki tahakkümün ve sömürünün son bulacağına inanmaktadırlar.

Ekofeminist bakış açısına göre erkeğin kadın ve doğa üzerindeki tahakküm hırsının sebebi, erkeklerin kendi başlarına insan yaşamı üretememeleridir. Teknolojik gelişmelerden de yararlanarak erkekler hem kadına hem de Toprak Ana'ya savaş açmışlardır. Kadınların ve doğanın elinde bulunan üretme ve yaratım kudretinin kendi kontrollerine geçmesini istedikleri açıktır. "Yaratan" olmak isteyen erkekler, bu sebeple kadının ve doğanın öznelliğini, onun onurunu ve maneviyatını çalmak ve onları cansız, kontrol edilebilir hale getirmek, adeta bir metaya dönüştürmek istemektedirler (Shiva ve Mies, 2019: 103).

Toprağı anne, insanları da onun efendisi değil çocukları olarak gören anlayış, çoğu zaman yok sayılmış olsa da evrensel olarak yüzyıllardır varlığını sürdürmektedir. Fakat bu anlayışın yerine sömürgecilik ve sonrasında kalkınma aracılığıyla, "beyaz adamın" kültürü getirilmiştir. Bu kültürde toprak salt ele geçirilecek, sahip olunacak, denetim altına alınacak bir alan olarak görülmektedir. Böylelikle sömürgecilik ve kapitalizm, toprağı ve beraberinde doğayı müşterek yaşam kaynağı olmaktan çıkarıp, alınıp satılabilen ve ele geçirilebilen bir metaya dönüştürmüştür (Shiva ve Mies, 2019: 188). Bu anlayışla birlikte insanlar ve doğa arasındaki karşılıklı simbiyotik ilişki tek taraflı efendi/köle ilişkisine dönüştürülmüştür (Shiva ve Mies, 2019: 105). Bu ataerki yapıda varlığını sürdüren yeni erkek, kadın ile erkek arasındaki simbiyotik ilişkiyi de yok etmiştir. Aksi takdirde tek taraflı olan efendi/köle ilişkisini tesis edemeyeceğini bilmektedir (Shiva ve Mies, 2019: 106).

Egemen aklın temel dışlamaları ve inkâr edilen bağımlılıkları arasında dışıl olanın ve doğanın yanı sıra doğal olarak görülen tüm insan türleri bulunmaktadır. Bu sebeple Batı kültürünün merkezinde yer alan anlayışın temelinde yatan basit bir eril kimlik değil, bu çoklu dışlamalarla tanımlanan, ötekilik ve olumsuzlama yapısına yol açan “efendi kimliği”dir (Plumwood, 2004: 64). Mies’in erkek avcı grupların, tarım işçileri ve geçimlik işçiler olan kadınların sırtından geçinerek güçlendiği ve ardından diğer kabilelerden köle ele geçiren ilk askeri kuvvetlere dönüştüğü savından yola çıkarak (Mies’ten aktaran Plumwood; s. 66). Plumwood, böyle bir sürecin ilk olarak (iktidarın dinsel olarak teyit edildiği yerlerde) kutsal/dünyevi, erkek/kadın ve efendi/köle gibi ikicilikleri doğurduğuna inanmaktadır. (2004: 64) Bu ikicilikler yeni tahakküm ilişkilerinin önünü açmakta, böylelikle ilerleyen aşamalarda kadın ve doğa yükselen kapitalist üretim sisteminin hammadde kaynağı haline gelmektedir. Kapitalist ataerkil yapı için doğa, kadın ve beyaz olmayan halklar hammaddeden başka bir nitelik taşımamaktadır. Kadınların ve doğanın katkılarının değersizleştirilmesi, sömürgeleştirme faaliyetlerine kalkınma ve ilerleme eylemleri olarak değer atfedilmesi ile birlikte hareket etmektedir (Shiva ve Mies, 2019: 77).

Hâkim ataerkil anlayışta kadınlar değersizleştirilirken, onların doğayla iş birliği halinde yaptıkları, ihtiyaçları karşılayan ve karın doyuran işler de genel olarak değersizleştirilmektedir (Shiva ve Mies, 2019: 146). Böylelikle kadınların emekleri görünmez hale gelmekte, sömürünün ve şiddetin farklı bir boyutu ortaya çıkmaktadır. Kadınların emekleri, piyasa dışı ve karşılıksız işlere yoğunlaştığından ve kadınlar normalde birden çok işle uğraştıklarından bu emekler yok sayılmakta, görünmez olmaktadır (Shiva ve Mies, 2019: 274).

Ekofeminist yaklaşıma göre; insanların Doğa'nın bir parçası olduklarını, bir bedene sahip ve Toprak Ana'ya bağımlı olduklarını ve belki de en önemlisi kadınlar tarafından doğruldukları gerçeğini asla göz ardı etmemeleri gerekmektedir (Shiva ve Mies, 2019: 112). Kadınlar doğadaki çeşitliliği, dolayısıyla denge ve uyumu da korumaktadırlar. Bu sebeple ekofeministler, toprakla olan organik bağların koparılmasının, toplum içindeki organik bağların da yok olmasına sebep olacağını düşünmektedirler (Shiva ve Mies, 2019: 197-198).

Kapitalist ataerkil sistem, kadınları geçim kaynaklarından mahrum bırakarak ve geçimlerinin dayalı olduğu doğal kaynaklara, topraklara, ormanlara, sulara, tohumlara ve biyoçeşitliliğe yabancılaştırarak şiddeti derinleştirmektedir (Shiva ve Mies, 2019: 19). Ataerkil yapı kadar eski olan kadına yönelik şiddet zamanla yeni ve daha acımasız biçimler almıştır (Shiva ve Mies, 2019: 16-17). Bu bağlamda ekofeministler bu şiddetin ve beraberinde var olan sömürünün önüne geçmek için kadınlara ve yeryüzüne saygılı, şiddetsiz, sürdürülebilir, barışçıl ekonomilere geçişi önermektedirler (Shiva ve Mies, 2019: 22). Diğer taraftan ekofeminizm kapitalizme olduğu kadar, heteroseksüellik dayatmasına ve militarizme de tepki göstermektedir. Yeryüzü temelli bir bilinç yaratmak amacıyla farklı manevi duygular yaratılması gerektiğini ileri sürmektedir (Maltaş, 2015: 6).

Eski Türklerde Doğaya Bakış

Tarih boyunca geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türklerin İslamiyet öncesi dönemini eski dönem olarak değerlendirmek mümkündür. Burada avcı-toplayıcı, ilkel tarıma dayalı bir yaşam biçiminin hâkim olduğu eski

dönemden bahsedilmektedir. En eski Türk inanç sistemlerinden biri olan Şamanizm/Şamanlık, eski Türk mitolojisi, toplumsal alışkanlıklar, uygulamalar ve var olan değerler, inançlar, dini ritüeller göz önünde bulundurularak bir değerlendirme yapılmaya çalışılmaktadır.

İnsan ve doğa ilişkisini anlamaya çalışırken karşılaşılan en önemli kaynaklardan olan yaratılış efsanelerinde[†] hayvanlara, bitkilere ya da çeşitli doğa olaylarına[§] yer verildiği bilinmektedir. Bu bağlamda Türklerin de yaratılış efsanelerinde farklı hayvanların önemli misyonları olduğunu söylemek mümkündür.

Bozkır kültürüne sahip olan Türkler için hayvancılık önemli bir yere sahiptir ve bununla birlikte doğayla uyumlu, bütünleşik bir yaşam biçimini benimsemişlerdir. Hayvanların önemli bir yere sahip olduğu Eski Türk toplumunda, hayvanlar benzetme örneği oluşturmaktadır, insanlara hayvan isimleri verilmektedir. Ayrıca hayvanların sahip oldukları bazı nitelikler onlar için bir insanda olması gereken, arzulanan özelliklerdir. İnsan ve hayvan arasındaki sıkı ilişkiye işaret eden oldukça fazla işaret bulunmaktadır. Hayvanlar genelde insandan daha yüksek bir konumda yer almaktadır (Roux, 2017: 74- 75). Hayvanlar hiçbir zaman tanrı olarak değerlendirilmemiştir. Ancak insanlar onların daha üstün olduğunu kabul etmektedirler. Hayvanlar uçmak, yüzmek, koku almak, gece görmek gibi birtakım özellikleri sebebiyle insanları aşmakta, geride bırakmaktadır.

[†] Göktürklerin Kurttan Türeyiş Efsaneleri, Uygurların Ağaçtan Türemeleri, Doğan'dan Türeyen Kırgız Kabilesi, Altay ve Sibiryta Mitolojisinde Kartal'dan Türeyiş Efsaneleri için Bkz.: Ögel, 2014a

[§] Bkz.: Gökten Düşen Bir Dolu Tanesinden Türeme (Ögel, 2014a: 61)

Onların başlangıçtaki biçimlerini kaybetmediklerine inanılmaktadır (Roux, 2002: 216). Ayrıca eski Türklerde kurt, geyik, at, balık, turna kuşu, keklik gibi bazı hayvanların kutlu olduğuna inanılmaktadır ve hayvanların hareketlerinden çeşitli yorumlamalar, analizler yapılmaktadır.

Diğer taraftan avlanma konusu da oldukça önemli bir niteliğe sahiptir. Bütün bir yıl boyunca av yapılamamaktadır. Yaz mevsiminde süre avının yasaklandığına dair işaretler bulunmaktadır. Hayvanların büyüüp çoğalabilmeleri için mart ile ekim sonu arasında avlanmanın yasak olduğu bildirilmektedir. Ayrıca biyolojik dengeye duyulan saygı nedeniyle küçük ve yavru kuşların yakalanması ve öldürülmesi yasaklanmıştır (Roux, 2002: 227). Hayvan türlerinin kaybedilmesinden endişe edilmektedir. Doğaya saygı, çevreyi koruma, ihtiyaçtan fazlasını tüketmeme veya Şaman dininde sahipleri** incitmeme korkusu oldukça iyi bilinen birçok töre ve geleneğin kaynağını oluşturmaktadır (Roux, 2002: 231). Eski Türk hayatında hayvancılık, koyun ve at besleme önemli bir yer teşkil ettiğinden çobanların ve sürülerin de koruyucuları olduğuna inanılmaktadır. Koruyucu iyeler inancı Türkler arasında günümüzde dahi devam etmektedir. Türklerin yaşadığı hemen her yerde bu inancın izlerine rastlamak mümkündür (Kalafat, 2006: 92). Örneğin farklı bir biçimde Diyarbakır'da, bağ ve bahçeleri koruduğuna inanılan bir yılan bulunmaktadır. Her ailenin bağını koruyan farklı yılanlar mevcuttur. Bu yılanın kimseye dokunmadığına inanılmaktadır. Halk onu rahatsız etmeyi doğru bulmamakta ve ona iyi davranmaktadır. Bu

** Genel olarak "iye/eye" diye isimlendirilen bu tabiat ruhları ateşte, evlerde (ev iyesi), ormanlarda, dar geçitlerde ve yollarda bulunmaktadır. Bu ruhlara özellikle de orman ruhlarına ağaçlara bağlanan bez parçaları ve hayvan kürkleri şeklinde kurban sunma geleneği mevcuttur.

yılana iyi davranmanın bağdaki mahsulün ve bağ sahibinin hayrına olacağına inanılmaktadır (Kalafat, 2006: 81).

Ağaç, bitkiler, orman da Türkler açısından oldukça önemlidir. Örneğin ağaç axis mundi (dünya eksenini) ve yaşam kaynağı olmak üzere iki ayrı rol üstlenmektedir (Roux, 2017: 25). Ağaç etrafında dönmek, ağaçlara dilek bezleri bağlamak ya da belli konularda ağaçlardan talepte bulunmak mümkündür. Ayrıca daha önce bahsedildiği üzere ağacın doğurganlığına da vurgu yapılmakta, yaratılış efsanelerinde ağaca önemli bir rol verilmektedir.

Ötüken ormanları, Göktürk ve Uygurlar devrinde kutsal kabul edilmektedir. İnan, orman kültürünün ilkel toplulukların orman mahsulleriyle ve avcılıkla geçimlerini sağladıkları dönemden kaldığını düşünmektedir (1986: 62). Doğaya gösterilen saygının bir diğer önemli örneği ise eski Türklerde yaş bitkilerin (genç orman ağaçları, fidanlar, meyve veren ağaçlar) kesilmesinin yasak olmasıdır. Ayrıca kimi orman ağaçları için, büyümeleri uzun zaman aldığından başka bir çeşit yasak bulunmaktadır. Örneğin kayın ağacı zor yetişen bir ağaçtır ve bu sebeple onun kesilmesi uğursuzluk sayılmaktadır. Ayrıca büyümemiş ekinlerin çiğnenmesi, onlardan beslenmeyi sağlayanlara zarar verme düşüncesiyle günah kabul edilmektedir (Boratav, 1984: 53).

Su (sub) Türklerde kutsal kabul edilmektedir. Türklerin suyu kirletmekten çekindikleri bilinmektedir. Su kaynakları da oldukça önemli mahiyettedir. Örneğin nehir kıyısında kurban kesme gibi gelenekler bulunmaktadır.

Doğada bulunan maddeler arasında taş ve kayalar da eski Türkler için değerli unsurlardandır. Eski Türklerin “yada taşı”nu birçok işte kullandıkları bilinmektedir. Yağmur, kar yağdırmak, havayı değiştirmek gibi çeşitli işler için bu taş kullanılmaktadır (Kalafat, 2006: 57).

Kutsanmış olarak tercüme edilen “Iduk” için belli yerlerin serbest bırakılması demek mümkündür. Bu bağlamda bir parça toprak kutsal, tanrısal ilan edilmekte ve orada hiçbir eylemde bulunulmamaktadır. Ayrıca böyle kabul edilen bölgelerde yaşayan hayvanların öldürülmediği, yetişen bitkilerin koparılmadığı bilinmektedir (Roux, 2017: 76-77).

Türkler açısından Ay’ın Güneş’in hareketleri de oldukça belirleyicidir. Ay büyüdüğü sürece bir eylemde bulunulmamakta, özellikle de savaşa başlanmamaktadır (Roux, 2017: 44).

Dini ritüellerde doğa toplumsal yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Örneğin Kitanlarda belirli aylarda ve belirli aralıklarla, Göğe, yeryüzüne, dağlara, nehirlere, aya, rüzgara, geyiğin ruhuna, ilahi kadına, beyaz atın ruhuna, kurbanlar adanmaktadır (Roux, 2002: 251). Şaman evlerinin kapısının karşısında asılı duran davulun üstünde ise ağaçtan yontulmuş muhtelif kuşların heykelcikleri, bunların yanında gökkuşağını hatırlatan bir yılan resmi, güneş ve hilal resmi bulunan bir bayrak yer almaktadır (İnan, 1986: 80). Ayrıca bazı kamlar aynı zamanda kabile ve oymağın öğütçüsü ödevini de görmekte; göklere ve yer altına gerçekleştirilen seyahatin ardından insanlara ve hayvanlara kötülük edenlerin tamuda (cehennemde) çektikleri işkenceleri, iyi ölümlerin göklerde iyi ruhlarla birlikte rahat yaşadıklarını anlatmaktadırlar

(İnan, 1986: 81). Bu da doğanın ve doğaya duyulan saygının Türkler için son derece önemli olduğunu göstermektedir.

Eski Türklerde Kadın-Doğa İlişkisi

Marx, kadınların tarih öncesi toplumdaki konumlarına ve tarih boyunca özneler olarak rollerine vurgu yapmaktadır. Marx, tarihin tüm dönemlerinde konumları itibarıyla büyük bir çeşitlilik gösteren kadınları potansiyel özneler olarak görmektedir (Brown, 2015: 230). Doğa ile iç içe bir hayat süren Türklerde de kadınlar güçlü özneler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Gökalp, Türklerin tarih öncesinde, ilk totemizm devrinde yaşanmış anaerik bir dönemden sonra ataerik yapıya geçtiğini iddia etmektedir. Gökalp, Türklerde var olan kadın erkek eşitliğini toyonizm adını verdiği dinle, şamanizmin eşitliğine bağlamaktadır. Dini ve siyasi liderler olan toyonlar erkek, büyücü olan Şamanlar ise kadındır (Gökalp, 1991: 83, 120).

Ayrıca ekofeminizmin temel tartışma konularından birisi olan kadın ile erkek arasındaki ikilik durumu Türklerde bulunmamaktadır (Gökalp, 1991: 101). Türklerde kadın tabu olarak görülmediği gibi dayanıklı, güçlü cinsin karşıt ve çelişeni değil, tersine eşi ve tamamlayıcısı olarak algılanmıştır (Gökalp, 1991: 101). Ayrıca Gökalp'e göre eski Türklerde cinsel bir iş bölümü bulunmadığından, kadın erkekle birlikte her etkinliğe katılabilmektedir. Avda, savaşta, şölenlerde ayrıca dini, siyasi ve ekonomik alanlarda da kadının erkekle birlikte hareket edebildiğini görmek mümkündür (Gökalp, 1991: 102).

Kadın-Doğa İlişkisinin Doğadaki Yansımaları

Eski Türklerde doğa olayları, gökyüzü, tabiat, hayvanlar oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu durum gerek dinî gerek toplumsal yaşamda etkilerini yüzyıllarca sürdürmüştür.

Gök, yer ve diğer mitolojik unsurlardan önce gelen, Totemizmin canlı hayvan unsurudur. Canlı hayvan totemizmi çok daha önce var olmuştur, sonrasında yer, gök kutsallaştığında, hayvan motiflerinden oluşan kütlerle varlığını ve önemini sürdürmüştür. Hayvanlar kültürle birleşen “yüce analık”, Türklerdeki anaerkilliğin belirgin bir görüntüsüdür. Hayvanların anası inancı ile ana olarak hayvan inancının iç içe geçtiğini söylemek mümkündür. Şamanlıkta koruyucu ruhların en eski anaerkillik kökeni, zamanında insandan hayvana yansımış ve totemleşmiştir (Hassan, 2015: 92-93). Bu bağlantıdan hareketle hayvanların doğurganlığının, kadınların doğurganlığına yol açtığına, kısırlıklarını giderdiğine inanılmıştır. Daha önce de bahsedildiği üzere efsaneler genellikle bir anneye, doğurgan bir kadına veya bir hayvanın dişisine dayanmaktadır. Tu-ikuların dişi kurdu örneği gibi, birçok toplumun bir mağaraya sığınmış bir dişi soyundan geldiği belirtilmektedir (Roux, 2002: 179).

Ağacın Türkler için önemine daha önce değinilmiştir. Ağaç aynı zamanda hayat kaynağıdır. Kazaklarda kısır kadınlar gebe kalmak için bir elma ağacının dibinde yerde yuvarlanmaktadırlar (Roux, 2002: 181). Bunun yanı sıra hamile bir kadının doğurmak üzere bir ağacın kovuğuna sığındığı, kadının dünyaya getirdiği bebeğin, ağacın oğlu olduğuna dair bir inanış

bulunmaktadır. Burada da karşımıza bitki-insan şeklindeki türeyiş ilişkisi çıkmaktadır (Roux, 2017: 26).

Ayrıca Türkler için kayın ağacının önemi büyüktür. O koruyucu ve merhametli ana-tanrı Umay ile beraber Ülgen tarafından yere indirilmiştir. Ayınler kayın ağaçları altında yapılmaktadır. Yakutlarda kara çam ağacı da değerlidir. Çocuğu olmayan Yakut kadını kara çam ağacına gelmekte ve karşısında dua etmektedir (İnan, 2018: 45). Günümüzde ise örneğin, Divriği’de Söğüt Ağacı’nın yaprağının yenilmesi halinde çocuğu olmayan kadınların hamile kalabileceklerine inanılmaktadır. Diğer taraftan dileklerin gerçekleşmesi için kutsal olduğu düşünülen ağaçlara çaputlar bağlanmaktadır (Kalafat, 2006: 77).

Türk mitolojisinde suyu koruduğuna inanılan su iyisi adlı koruyucu bir ruh bulunmaktadır. Bu yüzden Türkler bu ruhu kızdırmamak için nehirde yıkanmamakta veya suyu kirletmekten kaçınılmaktadırlar. Suyla ilgili olarak Tatar Türklerinin halk inançlarına göre gece suya gireni su anasının alabileceğine dair bir inanış da bulunmaktadır. Ayrıca hamile bir kadının da gece suya girmesi sakıncalı bulunmaktadır. Su anasının, onun karnından bebeğini alabileceğine inanılmaktadır (Kalafat, 2012: 201)^{††}. Eski Türklerde, çocuksuz kadınlar, kurumuş ırmaklara süci/şarap atarak, o ırmakların iyelerini memnun etmeye çalışmaktadır, böylelikle onların yardımıyla çocuk sahibi olacaklarına inanmaktadırlar. Diğer taraftan su, halk inançlarında uzun ömrün simgesidir. Günümüzde varlığını hala sürdüren geleneklere bakacak olursak; Anadolu’da su iyisine sunulan saç ile onun rızasını kazanıp,

^{††} Bkz.: Oğuz Kağan Destanı Kıpçaklar’ın türeyişi

kuruyan derenin veya kuyunun canlanması istenmektedir. Sivas'ta çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar, kısmetlerinin açılmasını isteyen genç kızlar, kutsal bilinen sulardan yararlanmaktadır. Kars'ta yedi ayrı çeşmeden su toplayıp, sabah ezanından sonra, bu su ile banyo yapan genç kızın kısmetinin açılacağına inanılırken, Malatya'da ise doğuran kadının plasentasının suya atılmasıyla çocuğunun huyunun su gibi temiz olacağına inanılmaktadır. Suyun hayat veren, yaratıcı, kutsal olarak görülmesi inancı günümüzde de varlığını sürdürmektedir (Kalafat, 2006: 70-74). Ayrıca suyun sıkıntıları alıp götürdüğüne de hala inanılmaktadır. En eski orman ve ağaç kültlerinin, mağaralara, dağlara ve her türlü yere ve suya yayılması sonucu kültür gelişerek varlığını sürdürmektedir (Hassan, 2015: 88).

Doğurganlık konusunda doğadan, dışının doğurganlığından alınan yardımlara verilebilecek bir diğer örnek ise, çocuk düşürmemiş kadınların yaşatıcı gücünden yararlanarak çocuğun düşmesinin önlenmesidir. Yahut sık sık çocuğunu düşüren kadın, çocuk düşürmemiş kadınların kapısına dokunmakta ya da yavruları yaşayan bir hayvanın boynundaki halkayı kendi boynuna takarak, bir kayanın etrafında üç defa dolaşmaktadır. Böylelikle yerleşik bir varlık olan kayanın olumlu özelliklerinden yararlanılmaktadır (Boratav, 1984: 146).

Kadın ve doğa arasındaki farklı bir anlayış da kadınlarla yağmur, dolu olayları arasındaki ilişkilere dair inanıştır. Bu hususta kadınlık, dişi olma durumuna farklı bir önem verilmektedir. Örneğin, annesinin ilk çocuğu olan kızlar, aşırı yağmur ve dolu yağınca, eşikten dışarı çıkarak "ben anamın ilkiyim ağzı kara tilkiyim" gibi tekerlemeler söylemektedir. Böylelikle fazla

yağan yağmurun veya dolunun ekine zarar vermesinin önüne geçileceği düşünülmektedir. Yağmurun hayırlı olabilmesinde kızların cinsiyet farklılıkları ile üstünlük sergilediğine inanılmaktadır (Kalafat, 2012: 54).

Mitolojik Unsurlar

Türk inanç sisteminde merkezde Tengri bulunmaktadır ve onun etrafında ise yardımcı, koruyucu iyeler olduğu bilinmektedir. Ancak bunun yanı sıra eski Türklerde tek tanrı anlayışı ile birlikte çoktanrılı bir yaklaşım da söz konusudur. Hem özerk hem de tek bir Tanrı'ya bağlı başka tanrılar da bulunmaktadır (Roux, 2002: 128).

Eski Türklerde efsanelere ve dualara bakıldığında, ana-kadınlık kutsallıkları bulunduğu görülmektedir. Altaylılarda Umay, Ana Maygıl, Ak Ene; Yakutlarda Ayısıt hep kadın kutsallık biçimleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Hassan, 2015: 84).

Konu bağlamında değerlendirdiğimizde karşımıza ilk çıkan isim şüphesiz Umay olacaktır. Umay ismine il olarak, ilk yazılı kaynaklardan olan Orhon Yazıtlarında Köl Tegin Yazıtının doğu yüzünde (31. satır) rastlanmaktadır. Burada kağanın, annesini Umay'a benzettiği görülmektedir. Ayrıca Tonyukuk Yazıtında da (B73) "Kutsal Umay ve kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette." şeklinde açıklama bulunmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere Umay'a büyük bir değer atfedilmekte ve halkın zor durumda kaldığı dönemlerde, onlara yardım edip, sıkıntıdan kurtardığına inanılmaktadır.

Umay ile ilgili farklı değerlendirmeler söz konusudur. Umay yeryüzüyle karıştırılması olanaksız olan ancak hemen hemen onunla aynı sıfatlara da sahip olan farklı bir tanrı olarak görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud ise Divânü Lugâti't-Türk'te Umay'ı, "plasenta" olarak çevirmektedir. Bu çevirinin nedeni Umay'ın plasenta ile olan yakın ilişkisidir. Yeni doğanları korumakta ve belki de doğurganlık tanrıçasının, hatta bir ana tanrıçanın işlevini yerine getirmektedir (Roux, 2017: 134). Ancak tarihsel süreçte plasentayla ilgili karşımıza çıkan onlarca geleneğin hiçbiri Umay'ın önemini açıklamak için yeterli değildir. Diğer taraftan Umay, kadın imparatoriçe anlamına gelen "hatun" sıfatıyla birlikte bulunmaktadır. Buradan hareketle Roux, bu tanrıçanın gökle bir çift oluşturduğunu düşünmektedir (2002: 142). Diğer taraftan tanrıça olarak kabul edilebileceğine dair farklı bir anlatım da bulunmaktadır. Umay'ın, Çuların kızıl giymiş, topuzlu güzel bir kadın olarak düşündükleri ocak tanrıçasına benzer bir şekil aldığı da düşünülmektedir. Ayrıca Göktürk dönemine ait bir mezarın yanındaki kaya resminde önünde diz çökmüş maskeli kişilerin, kurbanlar sunan kamlar olduğu, bağdaş kurmuş taçlı kadının Umay olduğunu düşünenler de bulunmaktadır (Esin, 1979: 60).

Umay tanrıça olarak kabul edildiği gibi, Tanrı'nın yardımcısı olan dişi bir ruh olarak da değerlendirilmektedir. İnsanların ve hayvanların anne adayı dişilerini ve bebeklerini koruyan Umay, bereketin de simgesidir (Kalafat, 2012: 193-194). Yaşam alanı gökyüzü yani ruhlar alemi olan Umay, bazı metinlerde peri olarak görülmektedir. Doğum ve bereketle özdeşleştirilen Umay'ın, kutlu bir güce sahip olduğuna inanılmaktadır (Kalafat, 2012: 196).

Kırgızlar'da ise Umay'ın iki anlamı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Umay'ın yuvasını havada yapan efsanevi bir kuş olmasıdır. İkincisi ise çocukların koruyucusu olan efsanevi kadındır. Uygurca'da da Umay, doğum sonu yahut çocuk doğurma yeri ile çocukları himaye eden ruh şeklinde iki anlama sahiptir (Gömeç, 1990: 278).

İnan da Roux gibi Umay'ı bir tanrıça olarak kabul etmekte ve onun dışında iki dişi tanrı daha olduğunu söylemektedir. Bunlardan birincisi Ana Maygıl iken ikincisi de Akene/Ak Ana'dır. Efsaneye göre Akene'nin adı yaratılış efsanesinde geçmektedir. Bu tanrı, ruh yaratma kudretini ilham etmektedir (2018: 36). Bu efsaneye göre Tanrı Ülgen denizin üzerinde uçarken, bir yere konmak istemektedir. Konabilmesi için dünyanın yaratılması gerekmektedir. Bu esnada Akene/Ak Ana su içerisinden çıkmakta ve Ülgen'e buyruk vermektedir. Bu buyruk üzerine yer ve gök yaratılmıştır. İnsanın kendini üretmesini mümkün kılan su, ana cismiyle erkinliğini göstermektedir. Bu bağlamda erkek tanrı Ülgen'in yaratma kudretini Akene'den aldığını söylemek mümkündür (Hassan, 2015: 80, 85). Bu anlatı Türklerde ilk yaratıcının kadın olduğuna dair varsayımları güçlendirmektedir. Tıpkı Güneş'in dişil niteliklerle anılması gibi, burada da yer ve göğü yaratma kudreti, ilhamı kadına verilmiştir.

Ana Maygıl ise ulusu koruyan bir dişi ruhtur ve bu sebeple ona ulus anası da denilmektedir (İnan, 2018: 36). Tanrı'nın elçisi olarak da kabul edilen Ana Maygıl, at gözlü, kartal gagalı, eşek kulaklı ve yılan saçlı olarak betimlenmektedir. Ayrıca Ana Maygıl, Ülgen'e kurbanların ruhunu ulaştırmakla ve şamanın Ülgen'e kurban götürme yolculuğunda ona yardımcı

olmakta ve onu kötü ruhların saldırısından korumaktadır. Ayrıca insanların yaşamlarını denetleme, bir değişiklik olduğunda Ülgen'e bildirme yükümlülüğüne de sahiptir (Küçük, 2013: 120).

Yakutlar'da Umay'ın yerini Ayısıt almıştır. Ayısıt, yaratıcı, bereket ve refah sağlayıcı dişi ruhlar zümresine verilen isimdir. Bunlardan bazıları kadınları ve bebekleri, bazıları da dişi hayvanları ve yavrularını korumaktadır. Ayısıtlar derledikleri yaşam unsurlarından bir kut yapmakta ve bunu anne karnındaki çocuğa üfleyerek, ona can vermektedirler. Bu sebeple hamile kadınların daima bu ruhların himayesinde olduğuna inanılmaktadır (İnan, 2018: 35). Ayrıca Ayısıt, sadece üretimin yaratıcısı değil, kendini üretmenin, soyu sürdürmenin, çocuk sahibi olmanın da yaratıcısıdır. Beşerî özelliklerin, iyiliğin, insanın varoluşunun da koruyucusudur (Hassan, 2015: 67).

Türk mitolojisinde iyiliklerin mekânı olan gökte de dişi ruhlar yer almaktadır. Ülgen'in dokuz kızı bulunmaktadır. Afif Kızlar, Ak Kızlar, Ak Kıstar yahut Kıyandar olarak anılan bu ruhlar, şamanın ilham perileridir. Ayin esnasında bu kızlar, şamana telkinde bulunmaktadır (İnan, 2018: 76). Bunların dışında yeryüzü ya da yer-su içinde değerlendirilen en eski dişi ruh olarak Yer Ana kültü görülmektedir. Yakutların mitolojik inançlarında Yer Ana, genelde ağacın dişiliği, kayın-kadın düşüncesi sebebiyle ağaçla bütünleşmiş olarak sunulmaktadır. Türk inanç sistemi içerisinde önemli bir yere sahip olan Yer Ana kültürünün, günümüzde hala Anadolu'da toprak ana olarak izlerine rastlanmaktadır (Yıldız Altın, 2016: 104). Başlangıçta kadın olduğu varsayılan Ülgen de mitolojik Yer Ana kompleksine bağlıdır ve yerin

sıfatı anlamını taşımaktadır. Ülgen isminin etimolojik kökeni de göz önünde bulundurulduğunda Türk mitolojisinde kadını başlangıç olarak kabul etmek mümkün gözükmemektedir (Bayat, 2018: 76).

Doğu mitolojilerinde Kuğu-kız motifi oldukça yaygındır. Yarı-ölü ya da yarı-kutsal bazı ruhların kuğu şekline girmesi sebebiyle oluşan bu inanca Türk mitolojisinde de rastlanmaktadır. Türk mitolojisinde kuğu-kızlar, kuğunun güzelliğın, saflığın, kalbin temizliğinin sembolü olması sebebiyle var olmaktadır (Ögel, 2014: 531). Türk mitolojisinde kutsal olanın dışıyla özdeşleştirilmesi oldukça dikkat çekici mahiyettedir. Biyolojik yapının üremeyi kadına vermesi ile inanç sisteminin kutsallığı kadına bahşetmesi büyük benzerlik barındırmaktadır (Yıldız Altın, 2016: 102).

Din ve Kadın-Doğa İlişkisi

Şamanlık paleolitik dönemde avcılığa dayalı ekonomik sistemin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Kadın şamanların özellikle eşitlikçi anlayışın hâkim olduğu ilkel toplayıcılık ve avcılığın ilk dönemlerinde daha etkili olduğu bilinmekte ve bu sebeple şamanlık kurumu ağırlıklı olarak kadınlarla özdeşleştirilmektedir. Üretim biçimlerinin değişmeye başladığı, toplumsal tabakalaşmanın ve mülkiyetin toplumda etkin bir biçimde varlığını hissettirdiği dönemlerde dahi toplumda var olan eşitlikçi anlayış çok değişmemiş, toplumsal ilişkilerde kadınlar söz sahibi olmaya devam etmiş bu da şamanlık kurumunu etkilemiştir (Bayat, 2010: 45).

Kadının toplumsal alanda etkin bir güç olmaya devam ettiği dönemlerde dini ve uhrevi işlerde de önemli bir role ve güce sahip olduğu

görülmektedir. Şamanlık öncesinde de kadınların onlara mahsus birçok görevi bulunmaktadır bu durum da onları gizemli olan bütün başlangıç bilgilerinin kökenine koymaya olanak tanımaktadır (Bayat, 2018: 27- 28).

Dini ritüellerin ve büyüünün, erkekten çok kadına ait bir alan oluşu, şamanlığın ilk dönemlerinde şamanların kadın oluşu, ataerkil dönemlerde dahi şamanların güçlü olabilmek için kadın kılığına girmeleri, kadının doğayla bağlantısı ve doğurma gücüyle alakalıdır. Hastalıkları tedavi eden kadın şaman şüphesiz bu gücünü doğumun ve ölümün yöneticisi olan Toprak'tan almaktadır (Türköne, 1989: 28). İlk dönemlerde yalnızca kadınların şamanlık yaptığı varsayımından hareketle en kuvvetli şamanların kadın şamanlar olduğu düşünülmektedir. Eski dönemlerde şamanlığın kadınlara özel bir alan olduğunu gösteren işaretler bulunmaktadır. Daha önce de bahsedildiği üzere ataerkil dönemlerde, örneğin Yakutlar'da erkek şamanlar, özel kıyafetleri, kübbeleri bulunmadığı zaman, kadın elbisesi ile ayin yapmaktadır (İnan, 1986: 89). Şamanlığın anaerkil kökenli, hatta daha doğru bir ifade ile anaerkillikle örtüşen bir sistem olduğu aşıkardır. En eski dönemlerde erkin kadın kökenli olması sebebiyle ilk şamanların da kadın olduğunu söylemek mümkündür. Erkeklerin de şaman olabilmesi fakat kadınlar gibi üstün düzeyde şaman olamamaları, daha sonraki bir dönemi, bir geçiş dönemini gösterir niteliktedir (Hassan, 2015: 73). O halde kadın şaman, kökeni açısından Mitolojik Ana kompleksine bağlı olup, kadın başlangıçla simgelenmektedir. Böylelikle şamanlığın anaerkil dönemde ortaya çıktığı varsayılmaktadır (Bayat, 2018: 30).

Burada önemli olan bir diğer nokta da Şamanizme bağlı topluluklarda geleceği bildiren rüyaları da en çok kadınların görmesidir. Anlatılara bakıldığında genellikle kahramanların geleceğine dair haberleri veren kız kardeşleri ya da eşleridir. Kadınların kehanetleri ağırlıklı olarak gerçekleşmektedir (İnan, 1986: 90). Kadınların sezgileri ile açıklanabilecek bu durumun izlerine günümüzde hala rastlanmaktadır. Bir annenin çocuğuyla yahut ailesiyle ilgili gördüğü rüyaların gerçekleşeceğine dair bir inanç hala bulunmaktadır.

Erkeklerden daha güçlü hislere sahip olduğu düşünülen kadının doğuştan, biyolojik veya anatomik temelli farklılık göstermesi kadın şamanlık olgusu için de geçerli olacaktır. Şamanlık için esas olan esirme halinin ortaya çıkmasını sağlayan özellikler kadınlar için ayırıcı niteliktedir. Kadınların erkeklerden daha farklı duygusal özelliklere, güçlü sezgilere sahip olmaları, şamanlık için kadının gerek sosyal gerek psikolojik yapısının uygun olduğunu göstermektedir (Bayat, 2018: 36).

Sonuç

Ekofeminizm mevcut ataerkil yapının kadını ve doğayı ikili olarak sömürmesine karşı gelişen bir harekettir. Kadın ve doğa arasında var olan bağ toplumda etkin olan eril güç tarafından pejoratif biçimde kurulmuş, yanlış değerlendirilen bu ilişki sebebiyle kadın doğayla özdeş, akıldan yoksun, duygusal bir varlık olarak görülmüştür. Ataerkil sistemin türler arasındaki farklılıklara vurgu yaparak, bu farklılığı erkek lehine kullanması toplumda hiyerarşik bir yapılanmaya sebep olmaktadır. Kendini diğer türlerden üstün gören erkek (beyaz erkek) kendisi dışında olan her şeyi kendi hizmetinde,

tüketilebilir maddeler olarak görmektedir. Buradan hareketle kadın, doğa ya da diğer türler, onun emrinde olan, hayatını kolaylaştıran ikincil unsurlar olarak görülmekte, toplumda böyle bir algı yaratılmakta ve birtakım araçlarla bu algı yeniden üretilmektedir. Ekofeminizm buradaki eşzamanlı sömürüye (kadın-doğa) dikkat çekmekte ve bu anlayıştan bir an önce kurtulmak gerektiğini düşünmektedir. Bu sebeple doğanın ve kadının tahakkümden kurtulması eşzamanlı olarak gerçekleşmelidir, çünkü birinin kurtuluşu diğerinin de özgürlüğünü beraberinde getirecektir. Bunun için etnosentrik bakış açısının terk edilmesi onun yerine doğayı ve insanı yani bütün canlıları merkeze koyan ekolojik bütüncül bir anlayışa geçilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda eski Türklerde var olan ve günümüzde sürdürülen kadın ve doğa ilişkisi, doğa ile iç içe geçmişlik, tarihin düz bir çizgide ilerlemediğini göstermekte ve bunun için bir aşamadan daha iyi olan bir sonraki aşamaya geçilmesi gerektiği düşüncesini yanıtlamaktadır.

Çalışmanın girişinde bahsedildiği üzere ekofeminist anlayışa göre kadın ile doğa arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır ve bu bağları görünür kılmak, kadını akıldan yoksun bırakmayacaktır. Eski Türk kültüründen örneklerle aktarılmaya çalışıldığı üzere kadının toplumdaki mevcut (ikincil) konumunun gerçek sebebi kadın ile doğa arasındaki bu bağ değildir. Çalışmada bu düşünce örneklendirilmeye çalışılmış, kadın ve doğa arasındaki bağı görmezden gelmekten ziyade bu bağa ve yüklenen anlamlara dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Kadının ve doğanın eşzamanlı sömürüsünün ve kadının ikincilleştirilmesinin nedenini kadınların doğa ile özdeşleştirilmesinde arayan ve bunu değiştirmeye çalışan anlayış yerine kadın ve doğa arasındaki ilişkinin önemli olduğunu göstermek

amaçlanmıştır. Batılı anlayışta var olan düalist yaklaşım, kadını bedenle özdeşleştirirken, erkeği akılla özdeşleştirmekte, doğa da tıpkı kadın gibi bedene indirgenmektedir. Ancak daha önce de bahsedildiği üzere indirgemecilik, olayların yanlış yorumlanmasına ve benzerliklerin bastırılmasına yahut olumsuzlanmasına sebep olabilmektedir.

Kaynakça

- Aydın E. (2018). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Bayat F. (2010). "Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Şamanlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(13).
- Bayat F. (2018). *Türk Kültüründe Kadın Şaman* (5. bs), İstanbul: Ötüken.
- Bayat Ö. (2015). "Ekoloji ve Kadın", *Türkiye Jeoloji Haber Bülteni*, 1.
- Berktaş F. (1996). "Ekofeminizm Ya Da Yüreğin İyimserliği", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, ss. 73-76.
- Berktaş F. (2012). *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın* (4. bs), İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Boratav P. N. (1984). *100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)* (2. bs), İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Brown H. A. (2016). *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Connell R. W. (2017). *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar* (3. bs), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çetin O. B. (2005). "Ekofeminizm: Kadın Doğa İlişkisi ve Ataerkillik", *Sosyoekonomi*, Cilt: 1, Sayı: 1, ss. 63-70.
- Esin E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin E. (1979). *Türk Kozmolojisine Giriş (Toplu Eserler 1)*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gandon A. L. (2009). "L'écoféminisme : une pensée féministe de la nature et de la société", *Recherches Féministes*, 22(1), ss. 5-25.
- Gökalp Z. (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gömeç S. (1990). "Umay Meselesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5(1), ss. 277-282.

- Gündüz Ş. (2017). *Din ve İnanç Sözlüğü* (2. bs), İstanbul: Vadi Yayınları.
- Gündüz T. (2017). *Oğuz Kağan Destanı* (5. bs), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Güriz A. (2011). *Feminizm Postmodernizm ve Hukuk* (2. bs), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Hassan Ü. (2015). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler* (5.bs), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnan A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (3. bs), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan A. (2018). *Eski Türk Dini Tarihi* (2.bs), Ankara: Altınordu.
- Kalafat Y. (2012). *Türk Kültürlü Halklarda Mitler*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat Y. (2006). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* (5. bs), Ankara: Ebabil 27.
- Karakaya H., Cihan Ü. (2016). "Toplumsal Yapı, İktidar ve Kadın Bedenin Kurgulanışı", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11).
- Köküöz A. (1989). "Çevrecilik, Anti- Nükleer Hareket ve Feminizm" *Kaktüs Dergisi*, Sayı: 7, 13–18.
- Küçük M. A. (2013). "Geleneksel Türk Dini'ndeki 'Ana / Dişil Ruhlar'a Mitolojik Açıdan Bakış", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No: 1, ss. 105-134.
- Lafortune A. (1997). "Ecologie, feminisme, écofeminisme et théologie", *L'autre Parole*, No: 74.
- Laprise Y. (1997). "Ecoféminisme selon Françoise d'Eaubonne", *L'autre Parole*, No: 74.
- Maltaş A. (2015). "Ekoloji Ekseninde İnsan-Doğa İlişkisi ve Özne Sorunu", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(29).
- Ögel B. (2014a). *Türk Mitolojisi I. Cilt* (6. bs), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel B.(2014b). *Türk Mitolojisi II. Cilt* (5. bs), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Pelizzon, S. M. (2009). *Kadının Konumu Nasıl Değişti Feodalizmde Kapitalizme* (1.baskı), Ankara: İmge Kitabevi.

Plumwood V. (2004). *Feminizm ve Doğaya Hükm etmek*, İstanbul: Metis.

Roux J. P. (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Roux J. P. (2017). *Eski Türk Mitolojisi* (2. bs) Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Shiva V., Mies M. (2019). *Eko-feminizm* (2.bs), Muğla: Sinek Sekiz Yayınevi.

Türköne M. (1989). *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*, Ankara: Ark Yayınevi.

Yıldırım C. (2017). "Ekoloji Düşüncesinde İnsan ve Toplum Anlayışı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(1), ss. 289-308.

Yıldız Altın K. (2016). "Türk ve Fin-Ugor Mitolojisinde Dişi Ruhlar Üzerine Bazı Tespitler", *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 17(38).